

KADER'İ FARKLI KATEGORİLER İÇİNDE OKUMANIN İMKÂNI

- The Possibility of Handling the Issue of Predestination within Different Categories –

Prof.Dr. Şaban Ali Düzgün

duzgun@ankara.edu.tr

Abstract *It is doubtless that among the topics frequently discussed by philosophers and theologians alike, both in classical and contemporary period, the issue of qadar or predestination takes precedence. It seems that the issue can barely be unraveled without examining the issue under some categories. In this article epistemological, ontological and ethical categories are proposed to settle the issue, or rather to make it much more comprehensive to all.*

Key words: *Qadar/predestination, the metaphysical-epistemological, ontological and ethical dimensions of qadar.*

Giriş

Kader meselesinin daha iyi çözümlenebilmesi için, konuyla ilişkilendirilen Kur'an ayetlerinin okunması gereken farklı bağlamları dikkate almak gerekir. Böyle bir okuma ve anlama yöntemi, ayetlerle temellendirilen konuların daha (sis)tematik bir şekilde anlaşılmasına imkân verir. Bu açıdan bakıldığında, kaderle ilişkilendirilen ve hatta cebrî bir anlayışa kaynak yapılan ayetlerin hiç de öyle olmadıkları görülür. Bağlamları dikkate alınarak okunduğunda bu ayetlerin bir kısmının insanları ahlaki davranışa yönlendiren bir içerik taşıdığı; bir kısmının insanın varoluşsal kaygılarını öne çıkardığı ve evrendeki yerini hatırlattığı; bir kısmının epistemolojik bir tartışmanın fitilini ateşlediği; bir kısmının estetik endişelere tercüman olduğu; bir kısmının ise, Allah karşısında insanın evrende tuttuğu yerin göreceliğine dikkat çektiği görülür. Bütün bu kategorileri göz ardı edip, âyetleri sadece, insan eylemlerinin Allah tarafından belirlenip belirlenmediği veya henüz varlığa çıkmamış olayları Allah'ın bilip bilemeyeceği gibi dar bir kader tartışmasına sıkıştırmak, meselenin çözüm zeminini daraltmaktadır.

Mesela; “Allah, çok bağışlayan, çok seven, arşın sahibi, şanı çok yüce olan ve dilediğini mutlaka yapandır!”¹ âyetinde olduğu gibi, bütün tonlarıyla Allah'ın yarattıklarıyla nasıl bir ilişki içinde olduğunu gösteren ve okuyanda bir cemel ve celal duygusu yaratmayı hedefleyen bu ayetin, “Allah dilediğini mutlaka yapandır” kısmını koparıp alarak bilinen çerçevesiyle kader meselesine malzeme yapmak, bu zemin daraltmasının tipik örneklerindedir. Bu durumda, aşağıdaki gibi, kaderle

¹ Burûc 85/14-16.

bağlantılı olarak anılan ayetlerin anlaşılacakları farklı bağlamları dikkate almak gerekir.

1. KADERLE İLGİLİ AYETLERİN BAĞLAMLARI

1.1.Kaderin Metafiziksel-Epistemolojik Bağlamı: Belirlenmiş Temel Varlık Yasaları

İlgili ayetlerin öne çıkardığı yönlerden biri, *metafiziksel*dir. Allah'ın sıfatlarının daha âlem yaratılmadan hem kendi zatiyla hem de Allah'ın dışındaki varlıklarla yani âlemle olan ilişkisi, konunun metafiziksel yönünü oluşturmaktadır. Allah'ın geleceği bilmesi (zaman metafiziği) ve bilgisine konu olan varlıkların bildikleri şekilde varlığa çıkmak zorunda olup olmadıkları (varlık modaliteleri) da konunun alt birimlerini oluşturmaktadır.

Varlıklar daha var olmadan (zamansal vurgu), varlık hâllerinin Allah'ın bilgisine konu olması ne demektir ve nasıl olmaktadır? Allah'ın bilgisi nesnesini belirler mi? Eğer cevap evet ise belirleme tarzı nedir? Yok eğer belirlemiyorsa, belirlenmeyen bu nesne nasıl bir mahiyete sahiptir? Ve bu mahiyetlerin belirlenmemesi de bir kader midir?

Allah'ın varlıklara ilişkin bilgisinin belirleyici olduğu yönler vardır. Bunlar, bütün varlıkların tabi olduğu varoluş kanunlarıdır. Kur'an bu temel varoluş yasalarına, kader/takdir/mikdar gibi terimlerle işaret etmektedir. Bunlarda bir kesinlik ve değişmezlik söz konusudur. Varlık kanunları (fitratullah/âdetullah), sosyal kanunlar (sünnetullah), ahlak kanunları (sıbğatullah) gibi *Allah'a izafe edilen*, sünnet, fitrat, âdet, sıbğa vb. varlık tarzları, Allah onları bildiği ve belirlediği şekilde cereyan eder. Bunlar, değişmez kanunlardır.

Varlık yasaları فطرة الله

Ahlak yasaları صيغة الله

Toplumsal yasalar سنة الله

Bunlarda bir değişikliğin olmayacağını Kur'an-ı Kerim şöyle ifade etmektedir: “*Allah'ın kanun olarak belirlediklerinde bir değişme olmaz*”.²

Bütün varoluşlar, varlığın yapısına yerleştirilen bu kanunlara/belirlenmişliklere göre varlık alanına çıkarlar. Güneşin hergün doğması, yerçekimi, gezegenler arasındaki itme-çekme yasası gibi daha binlerce varlık, oluş ve yokoluş (*kevn* ve *fesâd*) yasası, fizik alanın/tabiatın belirlenmişliğinin örneklerindedir.

Aynı kanunîlik farklı varoluş alanlarında da kendini gösterir. Haksızlık yapan/zulmeden toplumların uzun süre hayatta kalamayacakları sosyal bir kanundur/kaderdir. Allah'ın bu yöndeki bilgisi, toplumsal bir kanun olarak tecessüm etmiştir. Veya bütün insanların sınırlı bir hayat yaşayacak şekilde takdir edilmeleri,

² Ahzâb 33/62; Fâtır 35/43; Fetih 48/23.

herkes için ölümün takdir edilmiş olması, acıkmanın ve yemek yiyerek doymanın takdir edilmesi de böyledir. Hülâsa Allah'ın fiilleri dediğimiz, herkes ve herşey için geçerli olan ve varlığın işleyişinde ortaya çıkan yokluk-varlık, ölüm-hayat, hastalık-sağlık gibi varlık ve yaşam ilkeleri, daha insan yaratılmadan Allah'ın bilgisine konu olur. Allah'ın bir konudaki bilgisi önce soyut/külli bir bilgi olarak vardır; sonra bu bilgi somuta dönüşür ve yasa adını alır. İyi idesinden (ideal/soyut/külli bilgi), ahlâkın (reel alan) ortaya çıkması gibi, her şey önce bilgi/ilke/yasa olarak belirlenir; sonra bu bilgiye/ilkeye/yasaya uygun olarak her varlık yaşamını sürdürür. Bu bilginin/yasanın daha insan yaratılmadan konulduğunu Rahman Suresinden takip edebiliriz: *الرحمن علم القرآن خلق الإنسان* “*Rahmân olan Allah önce yasaları (Kur'ân) belirledi, sonra insanı yarattı*”.³

Allah, insanların kullanımına verdiği bütün diğer varlıkları rastgele bir düzensizliğe terk etmemiş, onların davranışlarını, hareketlerini, varoluş ve yok oluşlarını belli kanunlara bağlamıştır. Bu kanunlardır ki, insanın onlardan en ileri derecede faydalanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu kanunlarda bir belirsizliğin olması, kaotik bir yapı ortaya çıkarırdı. Örneğin, suyun normal şartlar altında kaynama derecesi zamandan zamana veya mekândan mekâna yahut kişilere göre değişiklik taşıyorsa, insanın hangi fiziksel veya matematiksel başarısından söz etmek mümkün olabilirdi? Allah'ın tabiatıta var olan olguları bu şekilde belirlemesi, *kader*dir. Bu olgular *kader*lerine ters bir şekilde hareket edemezler; yani belirlendikleri hareket tarzının dışına çıkamazlar. Allah 'Güneş'in aya ulaşması, onu yakalaması mümkün değildir⁴ buyururken, güneş ve ay için belirlenmiş olan bu değişmez kadere işaret etmektedir.

Peki, genel varlık alanındaki bu belirlenme insan için nasıl çalışmaktadır?

İnsan cinsi söz konusu olduğunda, onun iradesinin söz konusu olmadığı alanlarda belirleme vardır. İrade ve özgürlüklerinin bulunduğu alanda ise insanın niyetine dayalı özgür seçimleri söz konusudur.

İnsanın dik yürüyen (*kebed*) hem de zorluklarla dolu bir yaşamın özne varlığı (لقد خلقنا الإنسان في كبد)⁵ oluşu, konuşması, ağlaması, gülmesi, hüzünlenmesi, öfkelenmesi gibi bütün insanî özellikler insan cinsi için takdir edilmiştir. Bu takdirin dışında kalan hiçbir insan düşünülemez. Bu, Allah'ın bütün varlıkların yapısına yerleştirdiği varlık şartlarıdır. Cins ait bu belirlemelerde bir değişiklik olmaz (*Allah va'dinden dönmez/ إن الله لا يخلف الميعاد*).⁶

İnsan cinsine ait bu belirlemelerin dışında tekil olarak bir insanın ne zaman ağlayacağı, ne zaman güleceği kendi yaşam süreci içinde, insanın kendi sebep olduğu sebep-sonuç zinciri içinde işleyen 'kendi yaşamı'nın hâlleri/nitelikleri olarak

³ Rahman 55/1-3.

⁴ Yâ-sin 36/40.

⁵ Beled 90/4.

⁶ Rum 30/6.

tezahür ederler. Bu tezahürlerin, yapıp-edeni/faili insanın kendisidir. İnsanın özgürlüğü ve sorumluluğu, insanın yaşadığı sonuçların, kendi sebep olduğu olaylardan neşet etmesini gerektirir.

Bunu örnekleyelim: Allah, insan cinsi için maksimum yaşam süresi (*ecel*) takdir etmiştir/kesin olarak belirlemiştir. Bu ecelin uzaması ya da kısalması söz konusu değildir.⁷ Diyelim ki insan ecelinin/maksimum yaşam süresinin sınırı 130 yıldır. Ama insanların bazıları 30, bazıları 80, bazıları 100, bazıları ise 120 yıl kadar yaşamaktalar. Bu yaşanan miktar ömürdür; ve ömrün uzaması ya da kısalması; insanın genetik mirasına, yaşam şartlarına, kısacası insan odağına bağlıdır. İnsan cinsi için Allah tarafından belirlenen, *ecel*; insanın insiyatifine bırakılan ise, *ömürdür*. Her insanın, Allah'ın yaratma planında insan cinsi için belirlenen maksimum sınıra kadar yaşayarak, bu takdire mutabık bir ömrü tamamlaması arzu edilir. Ama insanların büyük kısmı bu maksimum yaşam süresini (ecellerini) tamamlayamadan, sadece ömürlerini (ecelin yaşanan kısmını) doldurabilmektedirler.

Dikkat edilmesi gereken nokta, önce yasaların belirlendiği, sonra buna uygun olarak varlığın ve varlığın bir parçası olarak insanın yaratılmış olduğudur. İnsanın doğum ve ölüm yasaları bilgi konusu olmadan yani belirlenmeden veya hangi davranışının iyi hangisinin kötü sıfatını hak edeceği bir kanuna bağlanmadan insan yaratılmış olsaydı, insanın başıboş bırakıldığı veya dünyaya atılmış olduğu fikri haklılık kazanırdı. Buradaki belirleme yasa temelinde bir belirlemedir. Herhangi bir insanın yapıp edeceklerinin belirlendiği şekilde düşünülmemelidir. Belirlenmiş olan şey, varlıkların ve eylemlerin sıfat halleridir. *Belirlenmemiş olan şey ise, bu sıfatların varlıklarla birleşme anı ya da hâlidir*. Adam öldürmek kötüdür. Adam öldürme fiilini kimin işleyerek bu kötülüğü meydana getireceği belirlenmemiştir. Hüzünlenmek, sevinmek insan halleridir/sıfatlardır. Bunların kimde ne zaman tezahür edeceği belirlenmemiştir. Eğer böyle bir belirlenme olsaydı, Allah'ın insanlara iyilik yapmaları ve kötülükten uzak durmaları yönünde emir ve yasaklamalarda bulunması, peygamber göndermesi ve hatta akıl ve irade vermesi abes olurdu. Bu durumda Allah'ın bilgisine yasa temelinde konu olmayan şey nedir? sorusuna verilecek cevap, insan iradasına bağlı olarak ortaya çıkan eylemleridir.

Allah, insan cinsi için takdir ettiği varoluş ilkelerine mutabık bir yaşam sürme iradesinin gösterilmesini *emânet* olarak adlandırmaktadır. Dağlara teklif edilen emaneti, yani varlık için belirlenen sınırlara en uygun iradeli/bilinçli yaşam sürmeyi insanın omuzlarına yüklemektedir. Analoji dilini kullanacak olursak; sahaya sürülen oyuncuların uyacakları futbol kuralları bellidir; bu kurallara uygun bir oyunla maksimum verimi sağlamak, oyuncuların insiyatifine bırakılmakta ve kendilerinden en iyi performansı göstermeleri (emanetin yani kendilerine gösterilen güvenin karşılığını vermeleri) beklenmektedir.

⁷ A`raf 7/34.

1.1.Kaderin Ontolojik Bağlamı: İnsanın Verili (*matbû*) Yapısı ve Verili Dış Dünya/*Tekvînî Emr*

İnsanın özgür bir iradeye ve eylemde bulunma kudretine sahip olduğu ve bunun sonucunda da yaptıklarından sorumlu tutulduğu açıktır. Ancak insanın kendi dahli olmadan hazır bulduğu verili iki yapıya dikkat çekmemiz gerekir: Bunlardan biri insanın verili/fitrî/ontik yapısıdır. Diğeri de, bu fitrî yapının gözlemleyip kararlarına kaynak yaptığı dış dünyanın verili/ontolojik yapısıdır. İnsanın hem kendi fitratını (bütün insan olma özelliklerini) hem de dış dünyanın fitratını (bütün varlığı ve niteliklerini) hazır bulmaktadır. İnsan hazır bulduğu bu iki yapı üzerinden idrak etmekte, düşünceler geliştirmekte, muhakemelerde bulunmakta ve sonuçlara ulaşmaktadır. Bu iki alanın insana hazır verililişi takdirdir/kaderdir. Zira bunların elde edililişinde onun bir dahli yoktur. Ama insan hem kendi fitratını hem de dış dünyayı kullanmaya başladığı andan itibaren, iradesi, seçimleri, kararları öne çıkmaya başlar ve sorumluluk alanının çizgileri netleşir. İlahî iradenin arzusu, insanın fitratıyla dış dünyanın fitratı arasında bir uyum/örtüşme/tetâbuk olmasıdır. Doğru kararların verilebilmesi, bu iki alan arasında bir örtüşmenin/tetâbukun varlığıyla mümkün hale gelir. İki hazır/verili/matbû alanı hazır bulan insana, bu iki kaynak *mecebûr/zorunlu* sonuçlar doğurmaz. Başka bir ifadeyle insan yapısı itibariyle matbû'dur ama iradesi itibariyle mecebûr değildir. Başka bir ifadeyle: **matbû' bir yapıya bağlı olarak ama mecbur olmadan düşünmek ve eylemde bulunmak, insanın kaderidir.**

İnsanın verili yapısının düşüncesine ve eylemlerine nasıl kaynaklık ettiğini İbn Haldun'dan takip edelim. İbn Haldun, insanların belli bir arzu (*irade*) ve niyet (*kasd*) ile hareket ettiklerini söyler. Buradaki kasd, ihtiyar (*tercih*) ile aynı anlamdadır. İbn Haldun'a göre **irade** ve **kasd**, nefsin işlerindedir (**umûr**) ve bunlar zihinde daha önce var olan **tasavvurât**tan (temsillerden) kaynaklanmaktadır. Bu tasavvurât, eylemde bulunma niyetlerimizin sebepleridir ve bu tasavvurların sebepleri de başka tasavvurlardır.⁸ İnsanı harekete geçiren bu tasavvurların bir kısmı nefsde (*soul*) bir kısmı ise akılda (*intellect*) meydana gelir.⁹

Aklı başında olan her insan bir iradeye ve niyete sahiptir. İsteyip niyetlendiği şeyi yapma gücü de vardır. Bu gücünü kullanırken evrende karşıtlıklar (*zevc/ezvâc*)¹⁰ halinde bulunan iyi ile kötü, doğru ile yanlış, faydalı ile zararlı vs. arasında ayırım yaparak en iyi olanı seçmeye çalışır. Bu durum, her insana bu şekilde kodlanmıştır/*matbu*'dur. Bu süreç bütün insanlar için böyle çalışır. Ama seçim yaparken A'yı değil de B'yi seçmek ya da tersini yapmak insanın eğitimiyle, içine

⁸ İbn Haldun, Mukaddime, III, s.28, II. 2-4.

⁹ Wolfson, Harry A., "Ibn Khaldûn on Attributes and Predestination" *Speculum*, Vol. 34, No. 4, 1959, pp. 585-597 Published by: Medieval Academy of America.

<http://www.jstor.org/stable/2850659>

¹⁰ Zâriyat 51/49.

doğduğu şartlarla, diniyle, ahlaki kabulleriyle, vs. ilişkilidir. Her insan için belirlenen düşünce süreçlerinin dışında, tekil olarak bir insan için belirlenen bir şey yoktur. İyi de kötü de bütün çıplaklığıyla ortada durmaktadır. Kur'an'ın ifadesiyle “*isteyen iman eder, isteyen inkâr*”.¹¹ Kur'an-ı Kerim, hayatın üzerine oturduğu iki temel kategorinin, yani iman ve inkârın, bütünüyle insanın iradesine ve seçimine bağlı olduğunu ilan etmek suretiyle, bütün diğer alt kategorileri de insanın iradesine ve seçimine bağlamaktadır.

Matbû' ve mecbûr kategorilerinin anlaşılması için şu sahneyi bir düşünelim: Berrak bir gecede gökyüzünde bütün ihtişamıyla parıldayan milyonlarca yıldız bakan her insanın bir ihtişam duygusu yaşaması doğaldır. Zira varlığa bunu hissettirecek bir görsellik; insana da bunu hissedecek bir duygu dünyası yerleştirilmiştir. Ama bu ihtişam duygusunu, yaratıcı bir varlığa bağlamak ve “böyle muhteşem bir âlemi yaratan Varlığa şükran duyup ibadet etmek gerekir,” sonucunu çıkarmak ayrı bir zihinsel işlemi gerektirir. İnsanın iradesinin ve imanının tam da devreye girdiği an, burasıdır. İşte insanlar bu ikinci sonucu çıkarmaya mecbûr tutulmamıştır. Ayet-i kerimede beyan edilen “*Dileyen iman etsin dileyen de inkâr*” ilkesi, insanın iradesini bu süreçte istediği yönde kullanma hususunda serbest bırakıldığını gösterir. Bu ihtişam karşısında iman etmek veya bu ihtişamı yok sayarak/inkâr ederek yaşamını sürdürmek, kişinin tercihine bırakılmıştır.

Eğer kendisi için her şey belirlenmiş olsaydı, insanın yaşamında ‘keşke’lere de yer olmazdı. Keşke şu şekilde değil de bu şekilde davransaydım diyen bir insan, aslında bütün süreci kendisinin kontrol ettiğini itiraf etmektedir. Bizim aktif olarak yer almadığımızı iddia ettiğimiz bir düşünce ve eylemin faili kimdir? Diyelim ki Allah'tır ve bizim yaşam sürecimizi O belirlemektedir. Bu durumda, bir insanın hayatında bu kadar hatanın ve keşkenin bulunmasını nasıl açıklayacağız? Mesela, eşi tarafından sürekli şiddet gören veya daha kötüsü öldürülen biri için bu eş tercihini Allah'ın yaptığını söylemek ne kadar adildir? İnsanın yapısına kodlanan/*matbû*' olan, bir eş arayışıdır. Zira en temel insan ihtiyaçlarından biri insanın ölümsüzlük duygusunu tatmin eden, arkada bir nesil bırakma arzudur. Bu arzu, insanın yapısına yerleşik olarak dünyaya gelir. Ama bu arzusunu kiminle gerçekleştireceği, yaşamın kendi süreçleri içinde karşılığını bulur. İnsan, içine doğduğu din, kültür, aile, kendi eğilimleri gibi **çoklu belirleyenlerin** bulunduğu bir sürecin **öznesi** olarak hareket eder ve kararını verir.

1.1.Kaderin Ahlâkî Bağlamı: İnsanın İradesine/Seçimine Bırakılmış Yaşam Alanı

Kader meselesinin insan eylemlerine ilişkin yönü, *ahlakidir*. Meselenin ahlaki yönünü, Allah'ın adaleti, insanın iradesi, özgürlüğü ve sorumluluğu gibi unsurlar oluşturmaktadır. İnsanın yapıp ettiklerinden sorumlu olduğunun apaçık bir şekilde

¹¹ Kehf 18/29.

biliniyor olması ve gündelik yaşamda tecrübe edilmesi, ahlaki yönün metafizik yöne oranla daha kolay anlaşılmasını sağlamaktadır. Meselenin bu yönü Kelam'da, ilahî fiiller ve insanî fiiller ayrımı yapılarak tartışılmıştır. Örneğin Vasıl b. Ata, kaderi tartıştığı yerde, fakirlik ve zenginlik, hastalık ve sağlık, ölüm ve hayat gibi olguları ilahî fiiller olarak tasnif etmekte, ardından, iyi-kötü, fazilet-erdemsizlik gibi ahlaki sonuçlar doğuran ve sorumluları olan eylemleri ise insan fiilleri kapsamında saymaktadır.¹²

Meselenin tahliline imkân veren bir ayeti burada anabiliriz:

ما اصاب من مصيبة في الأرض ولا في أنفسكم الا في كتاب من قبل أن نبرأها “*Yeryüzünde veya kendinizle ilgili bir musibet meydana gelmeden önce mutlaka bir kitaptadır*”.¹³

İmam Mâtürîdî, bu ayeti tahlil ederken önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Ayetteki ‘önce’ zarfı, insanlar yaratılmadan önce mi, yoksa musibet meydana gelmeden önce mi olarak anlaşılmalıdır, diye sormaktadır. Eğer insanlar yaratılmadan önce bir kitapta yazılıdır denirse, bu insan için her şeyin belirlenmiş olduğu anlamına gelir ki, insanın iradesi, özgürlüğü ve sorumluluğu devreden çıkmış olur. İnsan yaşarken o musibet meydana gelmeden önce bir kitapta olması demek ise, o olayın bir kanuna göre meydana gelmesi demektir.

Ayetteki ‘kitap’, varlığın ve hayatın kanununu/yasasını ifade eder. Aşırı dozda radyasyona maruz kalan bir insanın kanser olması, varlığın ve hayatın kanunudur. Bu kitabî bir şeydir. Rusya’da Çernobil nükleer reaktörünün infilak etmesinden sonra bölgede kanser vakalarının artması, bu kanunun en bilindik örneklerindedir. Bu bir kanundur ve insanlar yaşarken onları gelir bulur; daha onlar doğmadan önce onlar için böyle bir şey belirlenmez. Ayetteki önce zarfı, *insan doğmadan önce* değil, *olay meydana gelmeden önce* şeklinde anlaşılırsa, kader fikrine değil yasa fikrine ulaşılmış oluruz.

2. KADER BAĞLAMINDA ÖNE ÇIKAN AYETLERİN ÖZNE/FAİL AÇISINDAN ÜÇLÜ TASNİFİ

Kader konusundaki tartışmalarda öne çıkarılan Kur’an ayetleri tasnif edildiğinde, bazı ayetlerde özne olarak Allah’ın, bir kısmında insanın failliğinin vurgulandığını bir kısmında ise insanın irade ve talebine bağlı olarak Allah’ın failliğinin söz konusu edildiğini görürüz. Şimdi bu üçlü tasnife kısaca daha yakından bakalım:

Allah’ın failliğini vurgulayan ayetlere örnek

“... **Biz** Kur’an mesajını anlamamaları için, kalplerine örtüler, kulaklarına da ağırlıklar koyduk...”¹⁴

¹² E. Salisbury, Edward, “Materials for the History of the Muhammadan Doctrine of Predestination and Free Will” *Journal of the American Oriental Society*, 1866, Cilt, 8, 105-182.

¹³ Hadid 57/22.

¹⁴ En’am 6/25.

İnsanı fail olarak öne çıkaran ayetlere örnek

“De ki: “Ey insanlar! Gerçek size Rabbinizden gelmiştir. O halde, **kim** doğru yola ulaşacak olursa kendisi için ulaşmış olacaktır. **Kim** de doğru yoldan sapacak olursa o da kendi aleyhine sapmış olacaktır. Ben sizin davranışlarınızdan sorumlu değilim”.¹⁵

Allah'ın failliğini insanın talebine ve fail olarak hareketine bağlayan ayetler

“Allah birilerinin sapmasını dilemiş ise, sen Allah'ın onlarla ilgili kararını değiştirmek için hiçbir şey yapamazsın. İşte bunlar, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir. Dünyada rezillik onlar içindir, âhirette ise, onları çok büyük bir azap beklemektedir. **Çünkü onlar** yalana kulak verirler ve haram yerler”.¹⁶

“Allah ancak **fasık olanları** saptırır”.¹⁷

“Allah onları **küfürlerinden dolayı** lanetlemiştir”.¹⁸

“Ancak Biz, onların içindeki inkârcılara, sözlerini tutmamalarından, Allah'ın ayetlerini inkâr etmelerinden, peygamberleri haksız yere öldürmelerinden, “kalplerimiz perdelidir” **demelerinden ötürü** kalplerini mühürlemiştir”.¹⁹

“Biz **haddi aşanların** kalplerini böyle mühürleriz”.²⁰

Bağlamları dikkate alınarak okunduğunda, ayetlerin Allah ve insan arasındaki ilişkiye dair sonuçları resmettiği görülecektir. İnsanın taleplerini ve iradesini izleyen ve ona cevap veren bir İlahi irade söz konusu edilmektedir. Kaderi, insanın özgürlüğü ve sorumluluğu bağlamında makul bir şekilde temellendirmek istiyorsak, birinci ve ikinci kategorinin anlamlı bir bütüne kavuşturulduğu bu üçüncü kategoriyi dikkate almalıyız. Bu kategoriyi en net şekilde ortaya koyan bir ayeti, Leyl Suresinden takip edebiliriz:

“... Kim kazandıklarından yoksullara pay ayırır ve erdemli davranır, iyi ve güzele giden yolu açarsa, Biz de onun işlerini kolaylaştırırız. Kim cimrilik edip büyüklük taslar, iyiye ve güzele giden yolu kapatırsa, Biz de onun işlerini zora sokarız”.²¹

Ayetlerde, insanların özellikle içinde buldukları olumsuz durumları Allah'a bağlamaları reddedilmektedir. Allah dileseydi, hepinizi hidayete erdirirdi, beyanı hidayete erme ya da yanlış da direktme iradelerinin bütünüyle insana bırakıldığını göstermektedir.

¹⁵ Yunus 11/108.

¹⁶ Maide 5/41.

¹⁷ Bakara 2/82.

¹⁸ Nisa 4/46.

¹⁹ Nisa 4/155.

²⁰ Yunus 11/74.

²¹ Leyl 92/5-10.

Sonuç

Tekil olarak bir insanın yapıp etmelerinin önceden belirlenmiş olduğu (*cebr*) düşüncesi, hayatın akışı içinde dinamik bir Allah-insan ilişkisi kurulmasını engeller. Yaşam dinamikleri içinde insan sürekli ilahi olanla ilişki içindedir. “Göklerde ve yerde olan herkes O’ndan ister. O da her an bir iştedir” ayeti, Allah-insan arasında olmuş bir bitmiş bir ilişkiye değil, aksine devam etmekte olan bir sürekliliğe işaret etmektedir. Hem zihinsel hem de bedensel olarak Allah’a sürekli bağlılığın adı olan ubûdiyet, gerçek anlamıyla, kendini olmuş bitmiş bir ilişkisizlikte değil, tam tersine, duada, niyazda niyazla açığa vuran bir karşılıklı bağlılıkta gösterir. İnsanın dua etmesi durumunda kendisine karşılık verileceği²² ilâhî beyanı ve “şayet şöyle davranırsanız biz de böyle karşılık veririz” إن عدتم عدنا /Siz dönerseniz biz de döneriz formundaki âyetler,²³ Allah-insan ilişkisinde insanı, tek taraflı olarak belirlenmiş bir yaşam formunun pasif nesnesi değil, inşa halindeki bir hayatın aktif öznesi olarak planlayan ilahi bir iradeyi ortaya koyar. Bu ilahi irade ihtiyaç duyduğunda insanî iradeyi yönlendirir ve dar zamanlarında onu destekler (*innallâhe yüdâfi’u ‘anillezîne âmenû/ Allah inananları destekler...*).²⁴ Kendi iradesiyle böyle bir yönlendirmeyi talep eden إهدنا الصراط المستقيم /bizi doğru yola ulaştır²⁵ insana, Allah’ın hayatın akışı içinde karşılık vermesi, *lütuf* ve *inayet teorilerinin* omurgasını oluşturur ve *cebr* anlayışını dışlar.

Şu ayet-i kerimeler kaderle ilgili tartışmaları bitirecek bir kesinliğe (*hüccetü’llâhi’l-bâliğa*) sahiptir.

“Şirkte direnenler derler ki: “Eğer Allah dilemiş olsaydı biz de, atalarımız da O’na ortak koşmazdık ...”. “De ki bu konuda bitirici kesin sözü (*hüccetü’llâhi’l-bâliğa*) Allah söylemektedir: “Allah dileseydi, hepimizi hidayete erdirirdi.”²⁶

Varlıklar, *olan* değil *olmakta olan* kimlikleriyle hayatın akışına katılırlar. Yaratılıştan getirdikleri fitri potansiyellikleriyle, varlıklarını oluşturma alanı olarak önlerine serilen bu imkânlar ve ihtimallere şekil vermekte ve hem yeniden var olmakta hem de var kılmaktadırlar. *Kün* emrinin *fe-kâne* değil de *fe-yekûn* şeklinde tezahür etmesi, oluş emrinin muhatabı olan bütün varlıkların, kendilerine has yasalarla hep olma sürecinde bulduklarını göstermektedir. İradeleri, Allah’ın yaratma planındaki iradesiyle örtüştüğünde mü’min adını alarak onurlanmakta; bu iradeyi yok sayan bir hâl (*inkâr*) içine girdiklerinde ise kaybedenlerden (*hüsrân/hâsirûn*) sayılmaktadırlar.

²² Bakara 2/186.

²³ İsra 17/8; Enfal 8/19.

²⁴ Hacc 22/38.

²⁵ Fâtiha 1/6.

²⁶ En’âm 6/148-149.